

O NASTANKU ŽITNEGA KOZOLCA

Ivo Pirkovič

Arhitektonski pojav našega kozolca, zlasti gruntarskega, je zares nekaj presenetljivega. Njegovo slikovito lepoto so nam odkrili šele naši impresionisti in si zaslužili častno ime »kozolčarji«. Tujec to estetikomorda bolje opazi od nas samih. Ameriškega letalca, zbitnega med zadnjo vojno nad našo domovino, je tako prevzela, da ji je napisal pozneje hvalnico, kot mi je nekdo od tam sporočil v žal zgubljenem pismu. Gotovo je bilo v tistem navdušenju tudi nekaj hvaležnosti kozolcu-rešitelju, toda prav gotovo ne samo to.

Naš kozolec je z vso svojo estetsko, gradbeno in uporabno platjo svojevrstna uganka: Kdo ga je izumil in oblikoval, kdaj in čemu? Morda tisti brezimni ustvarjalni ljudski genij, ki snuje narodne pesmi, slika panjske končnice in si oblikuje orodje in bivališče po svojem čisto posebnem okusu? Potem bi morali zahtevati za kozolec dolgo razvojno dobo; saj je vsa folklorna dediščina, tudi lepota, v svojem razvoju počasna in konservativna. Do misli o dolgem razvoju kozolca sta prišla v svojih raziskovanjih pri nas tudi prof. Anton Melik¹ in Jože Stabéj.²

Vendar mislim, da bi nam arhitektonike in estetske podobe kozolca ne mogel dovolj pojasniti niti dolgotrajen razvoj; saj bi ju zares težko označili za zgolj folklorni. Tu je več kot samo okus naših kmečkih stavb, več kot zgolj lepota naših podob s panjskih končnic ali okus narodne pesmi. Tu je, zlasti pri velikih gruntarskih kozolcih, tudi toliko razumarske gradbene drznosti, da bi jo težko pripisali samo folklornemu razvoju, naj bi bil še tako dolg. Čudno bi bilo končno, da bi v dovolj bogatih fevdalnih arhivih kozolec zares nikdar ne bil zapustil nobenih sledov iz starejših stoletij, ko bi si ga bil naš človek postavljaj morda že v srednjem veku.

Tehtni razlogi nas silijo tako k misli, da je kozolec otrok novejšega časa, kot se zdi tudi Franju Bašu,³ po mojih mislih morda zadnjih treh stoletij. Toda tudi s tako domnevo hitro zabredemo v nove težave: Iz kakšnih nagibov naj bi si bil naš in ravno naš slovenski kmet začel na vsem lepem postavljati kozolce? Pobude zanje ni mogel dobiti od drugod, od

¹ Anton Melik, Kozolec na Slovenskem, Razpr. ZD 10, Lj. 1931.

² Jože Stabéj, Gradivo za obravnavo o kozolcu na Slovenskem, Slov. etn. VI—VII, 1953—1954.

³ Franjo Baš, Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini, ČZN XXIV, 1929.

sosedov, ki teh zgradb ne poznajo. Torej bi si bil moral kozolec sam izumiti. Toda čemu? Iz golega stavbarskega veselja gotovo ne. Zavoljo kakih koristi, ki se jim je prej odrekal, tudi gotovo ne, saj bi bil strošek kar nerazumljivo razkošje. Za kozolec je treba po izreku veliko lesa: »Vozi si ga toliko časa,« pravijo, »da se ti bo nabralo na dvorišču za dva voza samih rajkljev.« Dvojniki z osmimi okni zahteva svojih 60 do 65 kubikov neotesanega lesa in bi veljal danes do tri in pol milijona dinarjev. Tudi osebenjski s tremi okni in desetimi kubiki gradbene hlodovine še vedno ne bi prišel pod pol milijona.⁴ Ubogi tlačan bi ne bil imel pravice nenadoma terjati potrebni les iz urbarialnih služnosti, niti bi si ga ne bil lahko kupil, kaj šele dal otesati in postaviti. Grajski podložnik si je mogel komaj sproti krpati plot in vsakih sto let ali več obnoviti hlevček in preprosti skedenj. Na klasičnih tleh kozolca pod Gorjanici je imelo le nekaj vasi urbarialne pravice do poštene kurjave — seveda proti dajavam »ad mensam domini, gospodovi mizi« — druge samo do suhljadi z izrecno prepovedjo uporabe sekire, nekaterim, kot Žavbovemu, pa so odrekli vsak »ius lignandi«, razen kar so si kupili ali ukradli, »als was sie erkhauffen oder heimlich weeg nehmen«.⁵ Kako naj si v takih okoliščinah pojasnimo, da bi se bil konservativni in siromašni tlačan, čeprav celak, lahko šele v novejšem času nenadoma odločil za razsipno drago novotarijo, ki jemlje povrhu še dragocen košček plodne zemlje, česar je bilo pozneje tako žal Hacquetu: kako naj si, ponavljam, razložimo vse te žrtve, če bi si bil kmet s to napravo samo olajšal kakršne koli stare težave? Preostaja nam samo izbira: ali niso mogli naši dedje nikoli prebiti brez kozolca in so si ga postavljali že od davnine, ali pa je iznajdba kozolca izsilila nepričakovana huda nova stiska, v katero je zabredel kmečki podložnik v zadnjih stoletjih.

Tudi kozolec moramo gledati samo z gospodarskega stališča. Tako kmetu kot graščaku je moral biti izplačujoča se naložba, ne samo olajšanje nekih starih težav fevdalnemu podložniku.

Naj torej vzamemo stvar kakor koli, da je kozolec star ali mlad, se ne ognemo dejstvu, da se skrivajo za njim še nepojasnjena huda protislovja. Pri proučevanju našega kozolca smo morali doslej očitno nekaj bistvenega prezreti. In prav na to pozabljeno bi rad opozoril prihodnje raziskovalce, ki bodo toliko srečni, da bodo imeli zbrano o kozolcu že vse statistično gradivo iz naših urbarialnih virov in starejših katastrov, terezijanskega in franciscejskega.

Jezikoslovec Jože Stabéj pravi po skrbnem pregledu starejše slovenske literature in mnogih naših arhivskih virov, da omenja kozolec, kolikor je mogel ugotoviti, prvi Matija Kastelec leta 1688 v svoji knjigi

⁴ Po podatkih Janeza Korenčiča, Rudnik 65, tesarskega delovodje pri podjetju »Tesarstvo«, Ljubljana, Ižanska 18.

⁵ Urbar jezuitske Rezidence Pleterje iz začetka 18. stol. Hrani ga samostanska knjižnica v Pleterjah.

Navuk Christianski. Zapisal ga je v obliki »Koselz«. ⁶ Temu lahko dodam še tri starejše in doslej nezapažene omembe kozolca, ki segajo v tri desetletja pred Navuk Christianski. Našel sem jih v arhivu ljubljanskega stolnega kapitlja.

Škofijski kapitelj je že od svoje ustanovitve patron šentjernejske fare na Dolenjskem. Tam je imel tudi večje nadarbinsko posestvo, ki ga je dajal bodisi v zakup bodisi v upravljanje svojemu župnemu vikarju ali tudi laičnemu človeku.

V letih 1664—1671 je bil župni vikar in zakupnik kapiteljskega nadarbinskega posestva v Šentjerneju Matija Pregel. Farni kronist Anton Lesjak ga imenuje napak Matevž Pregel in mu narobe določa tudi župnikovanje v leta 1668—1672. ⁷ Svoje gospodarjenje je pustil Pregel precej v neredu. V arhivu stolnega kapitlja najdemo v svežnju 168/19 iz leta 1672 spisek neizterjanih podložniških dajatev »Liquidations-Extract der Ausstände, welche Herr Math. Pregel, Vikar zu St. Barth. und Bestand-Inhaber dieser Gült hinterlassen hat. 1672.« (Zaključni izvleček terjatev, ki jih je zapustil gospod Matija Pregel, vikar v Šentjerneju in zakupnik tega nadarbinskega posestva. 1672.) V tej listini, sestavljeni 2. januarja 1672 v šentjernejskem župnišču, naletimo med zastankarji tudi Jurija Kušmana (Jury Kuschman) z Roj, ki je iz let 1664—1671 ostal dolžan »12 Harpfenstangen«, to je lat za kozolec, ali v denarju 24 krajcarjev.

Kozolec sam je neposredno izpričan v inventarnem spisku iz svežnja 168/17, sestavljenem 16. maja 1665, ko je Pregel prevzemal v zakup kapiteljsko posestvo. ⁸ Med zemljišči je naveden tudi »hortus penes Arpham — vrt pri kozolcu«.

V svežnju 168/18 je še neki inventar šentjernejskega nadarbinskega posestva. Med posejanimi njivami, campi seminati, navaja na prvem mestu »Ager prope Coslez — njivo blizu kozolca«. Prav ta zapis nas bo najbolj zanimal, zato ker nam ohranja doslej najstarejše pisano pričevanje o slovenskem kozolcu in povrh še v domačem jeziku. Nekoliko težav pa imamo z njegovim datiranjem.

Sveženj 168/18 hrani vizitacijsko poročilo. Kapiteljski arhivar mu je na ovojni strani pripisal letnico 1670. Poročilo nosi naslov »Vizitacija župnije sv. Jerneja, ki sta jo po naročilu častitega ljubljanskega kapitlja 17. maja 1670 opravila presv. in preč. gospod poverjenik pl. Herberstein

⁶ J. Stabéj, l. c., str. 36.

⁷ Anton Lesjak, Zgodovina šentjernejske fare na Dolenjskem, samozal., Jug. tisk., Lj. 1927, str. 148. — Popravke Lesjakove Zgodovine povzemam po neobjavljeni oceni, ki jo je napisal Fran Pokorn. Rokopis na 41 listih malega formata hrani škofijski arhiv.

⁸ Fasc. 168/17: »Inuentarium Parochiae Sancti Bartholomaei in Campestribus relictum Rdo Dno Matthiae Pregel in ingressu Administrationis dae Parochiae, Anno 1665... Actum die 16 May Anni 1665.« »Inventar župnije sv. Jerneja na Polju, puščen čast. gosp. Matiji Preglu ob nastopu upravljanja imenovane župnije... Dne 16. maja 1665.« Podpisa ni.

in kanonik g. Rossetti, ki sta bila za to nalogo posebej pooblaščenca.⁹ Priložen je omenjeni »Inventar župnije sv. Jerneja na polju; podpisani sem ga 8. maja 1670 sestavil, spisal in izročil ekonomu te župnije gospodu Mihaelu Burzerju.«¹⁰ Toda datum 8. maja 1670 je prečrtan in pripisan nov: 24. Ap. 1659. Zmedo nam pojasni šele zaključek listine: »Ta inventar je bil spisal 8. maja 1659 in njegova kopija izročena g. Burzerju v Šentjerneju dne in leta, kot je zapisano zgoraj.«¹¹ Podpisan je J. B. Gladich. Pod njim beremo še pristavek: »ki ga (inventar, op. I. P.) je po izročitvi g. Preglu 25. maja 1666 dopolnil Mihael Wurzer.«¹²

Stvar je treba torej razumeti takole: 8. maja 1659 je kapiteljski upravnik Janez Jernej Gladich zaključil in podpisal inventarni spisek, ki ga je začel sestavljati morda že 24. aprila. Ko je župni vikar Matija Pregel sedem let pozneje prevzel v zakup farno posestvo, mu je Mihael Wurzer 5. maja 1666 izročil prepis vsega cerkvenega, farovškega in gospodarskega inventarja. Delo si je olajšal tako, da je izpopolnil kar stari Gladichev spisek iz leta 1659. Ko je Herbersteinova vizitacijska komisija stolnega kapitlja še pozneje v Ljubljani pripravljala obračun Pregeljevega gospodarjenja, ji je v stolnem kapitlju nekdo 8. maja 1670 priskrbel iz domačega arhiva prepis Wurzerjevega inventarja in pomotoma napisal v naslov datum dneva, ko je prepis končal. Pomoto je sam ali nekdo drug opazil, datum v naslovu prečrtal in pripisal datum dneva, ko je začel kapiteljski ekonom Gladich sestavljati izvirnik iz leta 1659. Prepis z dne 8. maja 1670 je dober teden pozneje vzela vizitacijska komisija s seboj v Šentjerneju.

Stvar je torej takale: Naš ohranjeni zapis »Ager prope Coslez« je treba datirati z 8. majem 1670. Listina je dobeseden prepis starejšega dokumenta, ki je bil 25. maja 1666 v nekoliko dopoljnjeni obliki v bistvu tudi sam prepis z izvirnika z dne 8. maja 1659. Oba starejša dokumenta sta pač za vselej izgubljena. V kapiteljskem arhivu ju nisem našel, šentjernejska dvojnika pa sta zgorela, ko je župnik Janez Vovk 1887 ali leto pozneje na farovski njivi Šterkavcu požgal tri vozove dragocenega farnega arhiva, segajočega gotovo še blizu ali celo prav v čas Trubarjevega župnikovanja. To se je zgodilo, ko je župnik porušil župnijsko protiturško trdnjavo z dvema stolpoma in sezidal šibko novo župnišče. Kljub tej izgubi je očitno, da je bil »Ager prope Coslez« že v inventarnem spisku iz l. 1666, saj je bil prepis dobeseden, pa tudi v izvirniku z dne

⁹ Fasc. 168/18: »Visitatio Parochiae S. Bartholomei Facta die 17. May 1670 ex commissione Ven: Cap: Labac. per Illm. et Rm. D. D. Com: ab Herberstein et D. Rossetti Can: n ad id Specialiter deputatos.«

¹⁰ Fasc. 168/18: »Inuentarium Parochiae s. Bartholomaei in Campestribus 8. May 1670 (pozneje datum popravljen v: 24. Ap. 1659), per me infrascriptum compillatum, conscriptum fuit Dominoque Michaeli Burzero oeconomio Parochiae eiusdem traditum.«

¹¹ Fasc. 168/18: »Conscriptum hoc inuentarium die 8 May 1659 eiusque copia D: Burzero data ad S. Bart: die et Anno ut supra.«

¹² Fasc. 168/18: »quod (inventarium, op. I. P.) die 25 May 1666 adimpleuit post tradnem fatam Dno Pregel Michael Wurzer.«

8. maja 1659, saj ni bilo v letih 1659—1666 nobenih zemljiških sprememb kapiteljskega posestva, torej tudi nobene potrebe, da bi bili seznam zemljišč l. 1666 kakor koli popravljali. Spremembe in dopolnila iz leta 1666 so se nanašale lahko samo na stalež živine in premično imetje.

Dokopali smo se tako do zaključka: V zgubljenem inventarnem spisku, nastalem 8. maja 1659, je bilo, kolikor doslej vemo, prvič zapisano ime kozolca, in sicer v slovenski obliki Coslez. Čigav bi bil ta izraz?

Listino z imenom Coslez sta sestavljala kapiteljski upravnik Janez Jernej Gladič in Mihael Wurzer ali Burzer, ki je prevzemal upravljanje farovškega posestva. Vse kaže, da je bil navzoč tudi takratni župni vikar Matija Kastelec, ki nam je 29 let pozneje zapustil prvo tiskano slovensko ime kozolca. Da to svojo domnevo dokažem, moram najprej razčistiti zmedo v dosedanjem datiranju Kastelčevega župnikovanja v Šentjerneju.

Slovenski biografski leksikon (s. 431) pravi, da je prišel Matija Kastelec za župnika v Toplice 1642, v Šentjerneju 1655, od tam pa 1657 za kanonika v Novo mesto. Zgodovinar Novega mesta Ivan Vrhovec ne ve povedati nič drugega,¹³ tudi ne Valvasor,¹⁴ na katerega sta se oprla oba, Vrhovec in SBL. Valvasor namreč trdi, da Kastelec »živi sedaj, v tem letu 1687 namreč, že trideset let v takem kanonikatu kot najstarejši kanonik v Novem mestu.«¹⁵ Če odštejemo od l. 1687 trideset let in upoštevamo, da je bil Kastelec, po Valvasorju, prej dve leti v Šentjerneju, dobimo za njegovo župnikovanje v Šentjerneju zares čas 1655—1657. Farni kronist Anton Lesjak datira Kastelčevo topliško službovanje v leta 1646—1657, župnikovanje v Šentjerneju pa v čas 1658—1661.¹⁶ Vsi se motijo.

V svežnju 168/15 kapiteljskega arhiva je obračun Wurzerjevega upravljanja šentjernejskega nadarbinskega posestva za čas od 2. avgusta 1657 do 2. junija 1658.¹⁷ V njem beremo, da je Mihael Wurzer na ukaz svojih gospodov kupil v počastitev umestitve Matije Kastelca teleta za 11 gl 28 kr, dva firklja masti za 1 gl 4 kr, rib in rakov za 20 kr, par piščancev za 6 kr, dalje, da so ob tisti priliki potrošili dva mernika pšenice, popili vedro vina v farovžu, tri pa potočili svojim podložnikom ter dali takratni posebni kuharici (Extra ordinari khöhin), najbrž za plačilo, mernik pšenice. Ker žal noben strošek v Wurzerjevem obračunu ni datiran, lahko iz tega ugotovimo samo, da je prišel Matija Kastelec za župnega vikarja v Šentjernej in bil tam umeščen v času od 2. avgusta 1657 do

¹³ Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, MS, Lj. 1891, str. 99.

¹⁴ Valvasor, VI, 359.

¹⁵ Valvasor, VI, 360: »... und lebt nunmehr, nemlich in diesem 1687 Jahr, schon dreyssig Jahre in solchem Canonicat als der älteste Canonicus zu Rudolphswerth.«

¹⁶ Anton Lesjak, l. c., str. 148.

¹⁷ Fasc. 168/15: »Raittung. Mein Michaeln Wurzer So mir nach abzug Herrn Michaeln Schuschnegkh durch Hochlobl: Capitel auf eine Zeit auf threür Händt Güldt vnd Gütter der Pfahr St. Barthlme in Feld alß von 2. Augustj 1657 bis 2. Juny 1658 vbergeben worden.«

2. junija 1658. Ni čisto izključeno, da je treba dopustiti še kak mesec pred 2. avgustom 1657, saj pomenita časovna termina le dobo Wurzerjevega pogodbenega gospodarjenja, medtem ko vsaj en strošek iz maja leta 1657 kaže, da je skrbel za nadarbinsko posestvo že prej. Valvasorjevi podatki za Kastelca in po njem izračunane letnice pri I. Vrhovcu in v SBL so tedaj prav gotovo napačne.

Izključiti pa je treba tudi Lesjakovo datiranje. Kastelčev prednik v Šentjerneju, župni vikar Mihael Sušnik, je bil obenem tudi zakupnik farnega posestva. Zakupniška pogodba mu je s 1. januarjem 1657 potekla in je ni več obnovil. Pri obračunavanju po Novem letu so se pokazale velike nerednosti, zavoljo katerih so ga poklicali v Ljubljano; od tam se ni več vrnil niti kot župni vikar. 26. aprila 1657 plačuje neke njegove dolgove že Mihael Wurzer.¹⁸ Minilo je pač nekaj časa, preden je bilo vikarsko mesto dodeljeno kasnejšemu pisatelju Kastelcu in preden je le-ta bil tudi umeščen. Medtem so pomagali kaplanoma v bogoslužju novomeški frančiškani in dobili zato tri vedra vina »miloščine«.¹⁹ To bi kazalo, da je bil Šentjernej le kratek čas brez župnika in da je prišel Matija Kastelec tja kmalu po odhodu vikarja Sušnika; po mojem mnenju že spomladi ali vsaj zgodaj poleti. Po Valvasorju je ostal na tem mestu dve leti, torej v času 1657—1659. Tako je zapisano tudi pri dobrem poznavalcu škofijskih arhivov Franu Pokornu,²⁰ ki je dobil iste številke gotovo po čisto svoji poti.

Ugotovili smo že, da je v času od 2. avgusta 1657 do 2. junija 1658 za župnikovanje Matije Kastelca skrbel za gospodarstvo nadarbinskega posestva kapitlja Mihael Wurzer. Ko mu je 2. junija 1658 potekla pogodba, se je poslavljal. Uradniške in izterjevalske opravke je gotovo prepustil gosposčinskemu pisarju, ključke od vinskih kleti, v katerih je ležalo 219 in pol vedra vina, pa je vpričo kapitljskega ekonoma kanonika Janeza J. Gladiča izročil vikarju. To simbolično dejanje ne dovoljuje nobenega dvoma. Župni vikar Matija Kastelec je za leto dni prevzemal tudi odgovornost za domače farovško gospodarstvo in vodstvo nadarbinske gosposčine, ki ji je bilo podložnih 61 gruntov, 51 domčarjev in 12 kajzarjev ter je imela nad svojimi tlačani tudi sodno oblast prve stopnje. Po Wurzerjevem odhodu zares ne najdemo v kapitljskih arhivih za leto dni nobenega zakupnika ali upravnika v Šentjerneju. Ker pa je Wurzer ob raznih prilikah že prej izročil na ukaz kapitlja Kastelcu brez plačila v celoti 4 stare (= 16 mernikov) pšenice, prav toliko prosa, 2 stara (= 8 mernikov) ovsu in 1 star (= 4 mernike) boba, dalje, ker se je Kastelec že za časa Wurzerja hranil na stroške nadarbinskega posestva, kar sicer ni bila vselej vikarjeva pravica, in ker so šle Kastelčeve gostitve za velike praznike na račun kapitlja, smemo sklepati, da

¹⁸ Fasc. 168/14 iz leta 1657.

¹⁹ Fasc. 168/15: »Dennen Herrn Patribus Franci: von Neustattl geben allmussen vmbwillen daß Sy damallen auß ermanglung der Geistlichen den Gottdienst verricht haben.«

²⁰ Fran Pokorn, gl. op. 7.

to niso bila darila, temveč le plačila za Kastelčevo gospodarjenje že od njegovega prihoda v Šentjernej; Wurzer je bil samo njegov uradnik.

Da sklenemo: Matija Kastelec je prišel iz Dolenjskih toplic za župnega vikarja v Šentjernej spomladi ali v zgodnjem poletju 1657 (morda v začetku junija) in ostal na tem mestu dve leti. Med tem časom je skrbel tudi za veliko nadarbinsko posestvo, ne kot zakupnik po zgledu svojega župnega prednika Mihaela Sušnika niti ne za pogodbeno določeno plačilo, temveč je dobival le priložnostne nagrade v žitu in hrano.

Leta 1659 je Matija Kastelec odhajal za kanonika v Novo mesto. Stolni kapitelj je tedaj oddal nadarbinsko posestvo v zakup svojemu staremu prijatelju Mihaelu Wurzerju. Le-ta je s stolnim ekonomom Janezom J. Gladičem 8. maja 1659 sestavil v šentjernejskem župnišču naš znani popis vsega imetja. Tako je v rubriko »Campi seminati« prišel tudi »Ager prope Coslez«. Rekel bi, da tega inventarja niso mogli sestavljati brez Kastelčeve pomoči, saj je gospodarstvo brez dvoma najboljše poznal. Kot bo postalo pozneje verjetno, je prav Kastelec priskočil pisarju latinskega teksta na pomoč, ko je le-ta obstal v zadregi, kako naj imenuje novo gospodarsko napravo za sušenje žita. Latinskega izraza niso poznali, pa so vstavili slovensko ime.

Kakor koli že, ime »kozlec« je Matija Kastelec poznal že leta 1659, in to ni šele »pohlinovski« izraz, kot meni J. Stabéj.²¹

V gospodarskih spisih fevdalnega nadarbinskega posestva v Šentjerneju se kozolec prvič iznenada pokaže šele leta 1659. Skrbno sem pregledal ves arhiv, ki sega z najstarejšim svežnjem 167/2 nazaj v leto 1559, toda o kozolcu ni nikjer nobenega sledu. Res je arhiv nepopoln in urejen precej kasno, ko se je najbrž že marsikaj zgubilo, vendar lahko rečem, da bi moral tudi v tem, kar je ohranjenega, kozolec biti neposredno ali posredno izpričan, ko bi ga bilo posestvo imelo. Zapisane najdemo gradnje in popravila pri cerkvi, farovski trdnjavi, utrjeni z dvema stolpoma, pridvižnim mostom in oboroženi z »bombardami«; dalje dela pri hlevih, skednju in seniku, le o kakem kozolcu nikjer nobene besede. Zlasti popoln je popis vsega imetja z dne 10. februarja 1628, ohranjen v fasciklu 168/2. Od gospodarskih poslopij so neposredno ali posredno omenjeni goveji hlevi, svinjaki, kurnice, konjski hlev, na hlevih seniki, kolnica, stog slame, stog nastilja ter še neki čisto preperel stog in kleti za kisló zelje in repo. Vinske kleti so v gradu samem, žito v »žitnem stolpu«.

Lahko bi ugovarjali, češ, da gre pri našem inventarju samo za popis premičnega imetja in da pri morebitnem kozolcu pač ni bilo ničesar takega. Da pa v tem času nadarbinsko gospodarstvo resnično še ne pozna kozolca, govorijo posredni dokazi.

²¹ J. Stabéj, l. c., str. 59.

Marca 1603 je upravnik Hans Sotelz začel graditi skedenj in kolnico pod skupno streho.²² V ta namen, zum Thön, je 6. avgusta kupil 50 desk po 4 krajcarje. Otesani in pripravljeni les je tri leta čakal. Šele 20. julija leta 1606 beremo, da je upravnik plačal tesarju Štefanu Sorschu, ki je postavil skedenj in kolnico, 3 goldinarje,²³ enajst dni pozneje pa še 1 goldinar 40 krajcarjev tistim, ki so postavili nad skednjem in kolnico novo streho.²⁴ Oba ta gospodarska objekta ali vsaj kolnico je združil s stegnjenim kozolcem šele pozneje gruntarski vezani kozolec. To kaže, da med gospodarskimi poslopij šentjernejskega nadarbinskega posestva v začetku 17. stoletja verjetno še ne smemo iskati velikega kozolca s kolnico, brez kakršnega pozneje ni nobene večje kmetije, kaj šele grajske pristave. Dokaz proti kakršnemu koli kozolcu pa je 3. avgusta 1603 izdatek 1 fl 24 kr osemindvajsetim dninarjem, ki so zlagali požeto žito v stoge, »so das getraidt geschöbert«,²⁵ in 14. julija 1607 zopet plačilo 27 krajcarjev osebenjkoma Blažu in Matevžu Matulcu za zlaganje žitnih stogov.²⁶

Meliku je treba pritegniti, da je bilo veliko gosposčinsko posestvo naprednejše od tlačanskega; ne le zavoljo razumljive večje gospodarske razgledanosti, temveč tudi iz preprostega razloga, ker je s tlačanskim gospodarstvom imelo sredstva. Če tedaj nadarbinska gosposčina v Šentjerneju še v začetku 17. stoletja gospodari brez kozolca, smemo za gotovo pričakovati, da kozolca takrat ni imel še noben tlačan. To nas preseneča. Na klasičnih tleh vseh oblik današnjega slovenskega kozolca ne najdemo torej pred 350 leti razen ostrvi še nobene sušilne naprave za žitno snopje! To lahko podpremo tudi z dokazom.

V urbarju jezuitske Rezidence Pleterje nekako iz prvega desetletja 18. stoletja je pri vasi Št. Jakobu zapisano: »... sekati kolje ali sicer tako imenovane ostrvi, ki so potrebne za (sušenje) pšenice in ajde, je dovoljeno v gori pleterske Rezidence samo domačim (pleterskim) podložnikom.²⁷ V urbarju beremo, da stojita v Pleterjih samih takrat že dva kozolca, mali in veliki. Pri popisu domačih zemljišč je omenjen zelenjavni vrt pri velikem kozolcu (Harpfen), seznam domačih njiv pa se začinja: »Prva njiva pod malim kozolcem, Erster akher vnter der Kleinen Harpfen.«

Iz vseh teh naših listinskih in urbarialnih drobcev si lahko zlepimo sedaj tole zanimivo kulturno sliko: Gosposčinska in podložniška gospodarstva na širokih in plodnih šentjernejskih poljih ne poznajo v začetku

²² Fasc. 167/12 pod dat. 28. marec 1603: »dem Zimerman wegen aufrichtung des Thönns lohn geben 4 fl.«

²³ Fasc. 167/19 pri dat. 20. jul. 1606: »dem Stefan Sorsch Zimerman, vmb das er den Thöen vund Schupfen aufgesetzt... 5 fl.«

²⁴ Fasc. 167/19 pri 31. jul. 1606: »denen die das Dach An der Schupphen vnd Thön von neuen gemacht daruon geben 1 fl 40 kr.«

²⁵ Fasc. 167/12.

²⁶ Fasc. 167/19 pri 14. jul. 1607: »dem Blasche und Matheusen Matulez In wohnern, von zusammen legen der Traidt schöber... 27 kr.«

²⁷ Gl. op. 5, pri opisu vasi Št. Jakob.

17. stoletja še nobene oblike žitnega kozolca. Leta 1659 nepričakovano vznikne kozolec na šentjernejskem kapiteljskem posestvu. Kakšne oblike je bil, ne vemo. Petdeset let pozneje nahajamo malega in velikega na veliki jezuitski fevdalni gosposčini v Pleterjah, medtem ko največji pridelovalci žita, Šentjakobci, v istem času suše požeto žito še vedno v stogih z ostrvmi. Na osnovi tega, kar bomo slišali pozneje, bomo smeli sklepati, da se v drugi polovici 17. stoletja kozolec že počasi širi tudi po vaseh in polagoma izpodriva ostrvi, ki so danes v tistih krajih čisto neznane. Da pa Pleterje še v začetku 18. stoletja zapisujejo svojim največjim tlačanskim pridelovalcem žita pravico do ostrvi, zares tudi po svoji strani povečuje verjetnost našega dognanja, da sto let prej šentjernejski kraji kozolca sploh še ne poznajo.

Pleterski mali kozolec iz začetka 18. stoletja je verjetno še stegnjene oblike, veliki pa gotovo že vezan s kolnico, kakršnega je šele za čas okoli 1750 ugotovil v svojih krajih Janez Žiga Valentin Popovič iz Arclina pri Vojniku.²⁸

Zelo moram poudariti, da je naša slika o prvem pojavu in širjenju kozolca posneta v krajih, kjer ni v našem stoletju brez kozolca nobene domačije, ki bi se količkaj ukvarjala s pridelovanjem žita. Kozolec je v teh krajih šele novost iz zadnjih treh stoletij. Zbuja se nam sum, ali ne velja to morda tudi za druge kraje; ali ni naš žitni kozolec morda sploh novejšega datuma in ga pred 17. stoletjem sploh niso poznali. Šele taka domneva bi nam zadovoljivo pojasnila vrsto sicer povsem nerazumljivih dejstev, ki nam jih niza omenjena Stabéjeva študija o kozolcu, čeprav avtor sam meni, da gre za »prav verjetno že okrog tisoč let staro in rabljeno slovensko napravo«.²⁹

Ali je res samo golo naključje, da je Stabéj v iskanju sledov za kozolcem zaman vestno pregledal vso našo starejšo literaturo in pomembnejše arhivske vire? Ali ni čudno, da ne poznajo kozolca naši protestanti niti Recljeve Gorne Bvqve niti stoletja obsegajoči fevdalni in deželni arhivi? In ko bi se bil kozolec že čisto po naključju izmuznil vsem tem virom, bi bilo povsem nerazumljivo, da ne bi bil zašel, ko bi se bil zares že v davni rodil, niti v enega sorazmerno številnih besedišč; ki so nam jih zapustili Megiser, da Sommaripa, Kranjsko besedische iz druge polovice 17. stoletja in drugi besednjaki. Ali je mogoče verjeti, da bi Dictionarium quattuor linguarum iz leta 1592 ne poznal pod svojim izrazom »Harppf« in Thesaurus Polyglottus iz leta 1603 pod svojo besedo »Cithara« tudi pomena za kozolec, ko bi ju bili besedi takrat že imeli, ali bili že količkaj znani in razširjeni?

Popovičevo poročilo v njegovih Untersuchungen vom Meere iz leta 1750 o slovenskem žitnem kozolcu je bilo celo za sosednjo nemško in tudi drugo tujino senzacionalno. Kako bi bilo to mogoče, ko bi bili Slovenci žitno snopje sušili že tisoč let v kozolcih? In končno, ali je

²⁸ J. Stabéj, l. c., str. 39.

²⁹ Prav tam, str. 37.

mogoče Linhartov zapis: »Kranjci obešajo z d a j (podčrtal I. P.) žitne snope v kozolce,«³⁰ razumeti drugače, kot da jih prej niso? Besede »zdaj« Linhart ni našel v viru, iz katerega je o kozolcu sicer zajemal.

Skratka, vse kaže, da je upravičen sum, da podoba o nastanku in razvoju slovenskega žitnega kozolca iz 17. stoletja ni posebnost šentjernejskih polj, temveč da velja to za naš kozolec sploh. Ta sum bi bilo mogoče potrditi samo, če razložimo dovolj prepričljive vzroke, zakaj se je pokazal naš kozolec, in še posebej, zakaj prav v 17. stoletju. Zanimivo je, da imamo tako zadovoljivo in prepričljivo razlago že pri Valvasorju in po njem pozneje večkrat tudi pri drugih piscih, le da jih nismo razumeli. Iznajdbo žitnega kozolca nam je izsilila usoda druge letine, ogrožena setev ajde, repe in korenja po ozimnih žitih v 17. stoletju.

Daljše razdobje zelo suhega podnebja v Evropi gre v drugi polovici 16. stoletja h koncu.³¹ Krivulja padavin začenja zlasti v drugi polovici 17. stoletja strmeje naraščati. Zime postajajo vedno ostrejšje. Ledeniki, ki so imeli okoli leta 1000 najmanjše obsege in so začeli že v 12. stoletju rasti, so se zlasti v prvi polovici 17. stoletja naglo širili in dosegli okoli leta 1750 največjo razsežnost od konca zadnje ledene dobe. Po Grenlandiji so kolonisti okoli leta 1000 pasli živino tam, koder je svet od okoli leta 1400 stalno pod ledom. Šele od srede 18. stoletja se, s kratkim zastankom okoli leta 1850, ledeniki zopet umikajo. Vsakoletne nilske poplave so dosegle najvišje nivoje okoli 1450 in znova okoli leta 1750. Oba padavinska viška je potrdilo tudi preučevanje nivojev Kaspijskega morja in azijskih rek v preteklosti. Skratka, vse zbrano meteorološko gradivo dokazuje, da imamo v razdobju 1600—1850 »malo ledeno dobo« z bogatimi padavinami in nizkimi temperaturami.

Meteorološki podatki, ki so nam v času 1600—1850 odkrili »malo ledeno dobo«, so zbrani v Egiptu, na Kaspijskem morju, v Aziji in v sledovih severnoevropskih ledenikov. Gre torej za evropske pojave in potemtakem tudi za dogajanje v naši ožji domovini. Teh novih reči ni pri nas doslej še nihče raziskoval in zato tudi še nimamo lastnih dokazov za krizo podnebja v 17. in 18. stoletju. Vendar sem našel potrdilo o takratnih visokih rečnih vodah. Krka je bila v 17. stoletju pomembna prometna pot, po kateri so splavarji prevažali tudi velike tovore, ki jih reka danes že davno ne more več nositi. V kapiteljskem arhivu sem našel v svežnju 168/5 iz leta 1629 zapis o nakupu 880 desk v trgovskem skladišču v Krškem in splavitvi tega tovora po vodi v Šentjerneji, gotovo do Hrvaškega broda. Splavarjem so plačali zaslužek, flosser lohn, 5 renskih goldinarjev. — Dne 23. julija 1663 je zakupnik šentjernejskega nadarbinskega posestva Mihael Wurzer kupil v Novem mestu 5020 streš-

³⁰ Prav tam, str. 49.

³¹ Dr. H. Degen, Klimaänderung seit Tausend Jahren, Naturwiss. Rundschau, Stuttgart 1955, 9.

nih skodel in jih dobil v Šentjernej po Krki. Ljudem, ki so skodle potegnili iz vode, je plačal 16 krajcarjev.³² Verjetno je v 18. stoletju pomagalo izsiliti zgraditev »komercialne ceste« iz Novega mesta v Zagreb in Sisek prav tudi upadanje Krke, ko reka ni mogla več nositi težkih tovorov, stara cesta skozi Brusnice in mimo vislic pleterskega krvnega sodišča v Prevoljah pa je rabila komaj tovornikom, ki so na konjih prenašali sol, dišave, železo, žito in vino.

Tako imamo tudi v domačih arhivih dokaze, da je bilo 17. stoletje bogato padavin, ki že same znižujejo toplotno povprečje in skrajšujejo poletje. Nasledki so bili hudi. Kmet ni več utegnil posušiti požetega žita ob ostrvah na polju kot v prejšnjih suhih in toplejših časih. Če je hotel po pšenici, rži, ječmenu, bobu, leči in grahu sejati še ajdo in po konoplji ali lanu še proso ali še kaj drugega,³³ na primer repo in korenje, kot je bilo dotlej v navadi, je moral snopje požetega ozimnega žita hitro umakniti s polja in ga sušiti drugje. Po travnikih si ni smel uničevati otave, po dvoriščih bi mu bile domače živali preveč osmukale klasje. Kmet se je znašel pred neizprosnim razpotjem: ali se popolnoma odreči drugi letini ali pa izumiti za ozimno žito posebno sušilno napravo, pa naj bi bila še tako draga. Mogoče so pridelovalci žita kar prevzeli skromni alpski kozolec, ki je rabil le za sušenje sena. Mogoče so že prej tudi sami poznali podobna ogredja za sušenje leče, boba, čičerke in repnice, gotovo zelo skromna in kvečjemu prislonjena k drugim gospodarskim poslopjem, nikakor pa ne kot samostojne stavbe. Izumiti kozolec gotovo ni bilo pretežko.

Sedaj lahko razumemo Valvasorja, ko pravi, da so zavoljo dvojne letine »povsod po deželi naredili tako imenovane kozolce, to je ogredje. Sem se spravi požeto žito, da se posuši, zakaj da bi se sušilo na polju, kakor je navada v drugih deželah, tega ne dopušča čas, zlasti ker se tu polje, brž ko je požeto, znova preorje in poseje.«³⁴ Da imajo v drugih deželah takrat navado sušiti požeto žito še vedno na polju, je razumljivo, saj pravi Valvasor malo prej o dvojni setvi, da je v drugih, sosednjih deželah ne poznajo.

Zdi se, da je Valvasor dobro vedel, da so kozolci čisto mlada naprava, saj ni zapisal, da jih zavoljo dvojne letine »povsod postavljajo«, temveč le, da so jih »povsod po deželi naredili«, »hat man im Lande überall... gemacht«; namreč šele v njegovem stoletju.

Valvasorjevo razlago o povezanosti kozolca z dvojno letino razni pisci pozneje večkrat ponavljajo. V srđiti »kozolčji pravdi«, kot jo naziva J. Stabéj, je bil 25. novembra 1775 v ljubljanskem tedniku »Wöchentliches Kundschaftsblatt« zlasti jasen neznan avtor, ko je v prepiru s Hacquetom zapisal: »V sosednji Štajerski pa so kozolci prav tako ne-

³² Fasc. 168/20: Denen leuthen so obbelmelte schindel aus dem wasser herauß gezogen haben geben... 16 kr.«

³³ Valvasor, II, 104.

³⁴ Valvasor, II, 104; navajam po prevodu Mirka Ruplja, Valvasorjevo berilo, str. 18.

navadni kakor dvojna setev. Zakaj pa ne začnejo graditi kozolce oddaljeni narodi, je lahko pojasniti z enim odgovorom na vprašanja: zakaj nimajo dvojne setve, zakaj jim je ljubši navaden in črn rženjak ter ječmenjak ko pa okusna ajdova hrana. Morda tisti narodi ne prebivajo na tako srečnem koščku zemlje, kjer bi bila kakor pri nas mogoča dvojna setev.³⁵

Okoliščine, ki izsiljujejo nastanek žitnega kozolca, so bodisi dvojne letine, če se prva ne utegne posušiti na polju, bodisi prekratka poletja, da bi lahko tudi edina letina popolnoma dozorela in se posušila na požetih njivah. Iz prvih okoliščin se je rodil naš slovenski žitni kozolec, iz drugih švicarski v visokih in hladnih alpskih dolinah Graubündenu, Tessinu in Wallisu.³⁶ Nastanka našega kozolca si ne moremo razlagati drugače kot s podnebnimi težavami 17. stoletja, medtem ko švicarski ni nastal nujno v tem času, lahko je tudi starejši. V tem oziru, glede na vzrok nastanka, je naš žitni kozolec zares čisto slovenska posebnost.

Sedaj se nam pojasnjujejo tudi vse druge kozolčeve skrivnosti. A. Melik je na primer raziskoval odnose kozolca in podnebja za Gornjo in slovensko Štajersko. Dognal je, da je podnebje slovenske Štajerske vsaj v poletnih mesecih jasnejše, bolj suho in toplejše kot klima Gornje Štajerske. Zato se mu zdi, da bi bil kozolec »prav za prav še bolj potreben na severu«,³⁷ in vendar ga imamo na jugu, na Gornjem Štajerskem pa samo ostrvi. Melik zato sklepa, da kozolca ne moremo pojasniti samo s podnebnimi pogoji, in se zato v iskanju zadovoljive razlage zateka v svet antropogeografskih domnev.³⁸ Ko bi bil upošteval samo Valvasorja in tiste, ki za njim ponavljajo, da je naš slovenski kozolec nujno povezan z dvojnimi letinami, bi bil takoj razumel, da ga Gornja Štajerska ne potrebuje, čeprav ima manj ugodno podnebje kot južnejši kraji. Gornja Štajerska leži v široki klimatski vrzeli med podnebnimi razmerami naših krajev in razmerami švicarskih dolin. Kraji v tej vrzeli kozolca ne potrebujejo, ker njihova edina žitna letina lahko dozori in se posuši na poljih.

Seveda je treba opozoriti, da je raziskoval Melik današnje podnebne razmere in njihov odnos do kozolca, torej v času, ko se je ta vzročnostna povezava zavoljo zboljševanja podnebja že bistveno zrahljala ali celo že pretrgala. Kozolec je namreč preživel pogoje svojega obstanka. Že tedaj, ko se je Hacquet v drugi polovici 18. stoletja srdito bojeval zoper to žitno sušilno napravo, kozolčeva nujnost ni bila več povsem očitna; evropska »mala ledena doba« je že popuščala in se nagibala h kraju.

A. Melik pripisuje novejšo izginjanje kozolcev v koroški Podjuni in oživljanje starih ostrvi podražitvi lesa in dela.³⁹ Gotovo to ni prvi vzrok. V resnici gre predvsem za razkranjanje nekoč nujnih vzročnih vezi med

³⁵ J. Stabéj, l. c., 46.

³⁶ A. Melik, l. c. str. 78.

³⁷ Prav tam, str. 84.

³⁸ Prav tam, str. 86 sl.

³⁹ Prav tam, 59.

kozolcem in tistimi klimatskimi razmerami, ki so kozolec nekoč izsilile. Če kozolec izginja, pomeni, da ni več tako nujen, kot je bil nekoč.

Po Valvasorju bi lahko sklepali, da že v njegovem času okoli Ljubljane ni bilo nič manj kozolcev, kot jih je danes, ali jih je danes morda celo manj, ker jih je okoli Sv. Petra, po Poljanah, ulici Moše Pijada, Ajdovščini, Titovi cesti, Trnovem in Krakovem od tedaj uničilo rastoče mesto. Ni pa to še dokaz, da jih je bilo tudi drugod po klasičnih tleh današnjega kozolca prav toliko kot pred 300 leti, kakor prenačljeno sodi A. Melik.⁴⁰ Prav tako ne smemo iz številnosti kozolcev okoli Valvasorjeve Ljubljane sklepati na kako starost žitnega kozolca. V naši novi luči moramo reči le, da naglo slabšanje podnebja v 17. stoletju ni dovoljevalo nobenega odlašanja pri postavljanju kozolcev. Njihovo širjenje je moralo biti tako naglo kot vdiranje »male ledene dobe« v naše kraje. Ljubljanska megla, ki je še hitreje kot razmere drugod skrajševala poletje, je izsiljevala kozolce še neizprosneje po ljubljanskih poljih, kot so jih terjale razmere na Dolenjskem, kjer čutimo okoli Šentjerneja precej počasnejše širjenje žitne sušilne novotarije. Ko se je kozolec okoli Ljubljane razbohotil že v vsej svoji današnji moči, lahko dokažemo v šentjernejskih krajih neposredno komaj tri, vse tri pri fevdalcih, in lahko le slutimo tipajoče postavljanje prvih sušilnih ogredij tudi pri podložnikih, ki pa v veliki večini še postavljajo po strniščih ostrvi.

Gostost kozolcev okoli Valvasorjeve Ljubljane ni tedaj noben dokaz njihove starosti. Izpričuje le dramatičnost človekovega boja z neusmiljeno naravo; je le dokaz trdega spopada, iz katerega je naš slovenski človek lahko izšel kot zmagovalec samo za nemajhno ceno žitnega kozolca.

Meliku se zdi, da zahteva tudi razvoj kozolca do »topljarja« dolgo razvojno dobo. »Če bi bil razvoj šele rezultat najnovejše dobe,« pravi, »bi pač ne imeli danes npr. vezanega kozolca na široko po Dolenjskem in Štajerskem v isti obliki. Za toliko razširjenost in sličnost oblik je potreba pač dolgotrajnega obstoja institucije.«⁴¹

Mislím, da bo treba veliki kozolec izvzeti iz črte premege razvoja navadnega kozolca. Ni zrastel samo razvojno iz stegnjene oblike, zgolj iz klimatskih razmer, temveč vzporedno tudi iz posebnih gospodarskih potreb velikega posestva, prvotno brez dvoma fevdalnega. Že Popovič je menil, da »imajo graščine tudi topljarje.«⁴² Tudi A. Meliku bi obilica nemških izposojenk pri vezanem kozolcu utegnila kazati na to, da so začeli vezane kozolce vpeljavati najprej gradovi.⁴³ Da je res tako, kažejo tudi graščinski in gosposki veliki vezani kozolci, ki so segli čez

⁴⁰ A. Melik, l. c., str. 57: »Da tedaj v Valvasorjevi dobi ni bilo prav nič manj kozolcev kot danes, o tem ne more biti dvoma.«

⁴¹ A. Melik, l. c., str. 57.

⁴² J. Stabéj, l. c., str. 59.

⁴³ A. Melik, l. c., str. 55.

obrobna področja tlačanskih stegnjenih kozolcev. Kmečki in grajski kozolec sta se razvijala na vzporednih tirih, vsak zase sledeč svojim posebnim gonilnim silam. Šele ko kmetu raste gospodarska moč, prevzema tudi vas vezani kozolec, danes tako značilen za gruntarsko posestvo.

Vezani kozolec je združil kar tri ali celo štiri gospodarske funkcije: sušilnico žita, kolarnico, senik in včasih še gumno, redkeje kakšen drug gospodarski objekt. Tako kopičenje gospodarskih poslopij pod eno streho je pomenilo znatne prihranke. Kljub svoji veliki ceni je moral biti vezani kozolec fevdalcu zato močno zaželen. Graščak je imel dovolj svojega lesa in tudi zastonjske tlačanske delovne sile. Zato je razumljivo, da se je širil toplar po grajskih pristavah vse hitreje kot skromni stegnjeni kozolec po kmečkem svetu. Tudi po razširjenosti vezanega kozolca zato nikakor ne smemo misliti na kak dolgotrajen razvoj. Gre za desetletja, ne stoletja.

Vračam se k svojim uvodnim mislim. Rekel sem, da kažeta slikovitost in drzna arhitektonska zamisel že kar bahaških toplarjev več kot dolgotrajen folklorni razvoj. Stvar nam postaja sedaj razumljiva. Vezanega kozolca nam ni ustvaril dolgotrajen razvoj domačega kmečkega gospodarstva. Dal nam ga je fevdalec, ko se je znašel tako rekoč čez noč v precepu novih neugodnih podnebnih nujnosti vdirajoče »male ledene dobe«. Krojil pa si ga je po čisto svojih velikoposestniških potrebah. Vezani kozolec se je rodil, vse tako kaže, v glavi poklicnega gradbenika ali arhitekta, ne domačega tesarja, ki je postavljajl dotlej le skromne kmečke kajže, hlevčke brez stavbenih problemov, in plotove. Poklicno ustvarjenega vezanega kozolca so se naglo polastila graščinska gospodarstva po vsem slovenskem ozemlju, kjer uspeva dvojna letina.

Naš arhivski »Coslez« fevdalne nadarbine v Šentjerneju je eden prvih v tistih krajih, mogoče celo sploh prvi veliki graščinski kozolec na Dolenjskem. Mogoče Kastelec ni samo narekoval njegovega imena pisarju v latinski tekst, temveč v letih svojega gospodarjenja na posestvu kozolec tudi sam postavil, saj ga pred njim v sicer zgovornih arhivih nikjer ne zasledimo. Temu se ne bi čudil, saj je bil pisatelj Matija Kastelec tudi arhitekt. Sam si je na nagrobnik napisal: »sciens architecturam — vešč arhitekture«. Kronist Novega mesta Ivan Vrhovec pravi, da se je Kastelec razen s pisateljivanjem ukvarjal tudi s stavbarstvom in da je po lastnih načrtih zgradil novomeškim frančiškonom stolp in pročelje pogorele cerkve.⁴⁴ Tudi Fran Pokorn meni, da je o Kastelcu »znano, da je sam napravljal obrise za razne zgradbe, katere je potem tudi izpeljal«.⁴⁵

Po vsem tem lahko svoja dognanja strnemo: Novo odkriti zapis imena za slovenski žitni kozolec je 29 let starejši, kot je tisti iz leta 1688.

⁴⁴ Ivan Vrhovec, l. c., str. 39 in 100.

⁴⁵ Fran Pokorn, gl. op. 7.

ki je veljal doslej za najstarejšega. Vse kaže, da ga je na kapiteljskem fevdalnem posestvu v Šentjerneju pisarju latinske listine leta 1659 narekoval pisatelj Matija Kastelec, ko je gospodarstvo posestva vodil, ali ga pravkar predajal novemu zakupniku Mihaelu Wurzerju. Ker gre za najbolj zgodnji čas žitnega kozolca v tistih krajih, je Kastelec svoj »Coslez« morda tudi postavil. Zelo verjetno je šlo prav za graščinski kozolec, kakršnega je prevzela pozneje k že stoječemu stegnjenemu tudi bližnja jezuitska Rezidenca v Pleterjah, ki je bila s šentjernejskim župniščem od starine v prijateljskih odnošajih. Tlačani so sušili še 50 let in več po postavitvi farovškega kozolca svoja žita ob ostrveh na poljih.

Če je nadarbinski kozolec nastal zares v času Kastelčevega gospodarjenja, kot se zdi, potem zelo upravičeno domnevamo, da si je zanj Kastelec sam zamislil načrt in ga sam arhitektonsko izoblikoval. To bi bilo v skladu z našimi izsledki, da izdaja estetika in gradbena drznost velikega graščinskega kozolca ustvarjalca, ki je bil »sciens architecturam«.

Danes so našemu žitnemu kozolcu leta šteta. Videli smo, da je že davno preživel klimatske razmere, iz katerih se je rodil in zrastel. Kljub temu se je še dolgo obdržal zavoljo svoje koristnosti in večje gospodarske moči slovenskega kmeta. Ko v zadnjih letih vedno zmagoviteje prodira na naša polja kombajn, ki žito žanje in ga sproti omlati, zgublja kozolec svoj prvotni pomen. Sodobni stroj pripelje žito s polja v vrečah in ga potem suše na rjuhah in ponjavah, razprostrtih po tratih in vrtovih pred domovi. To vidimo celo že tudi drugod, kjer kozolca ne poznajo. Stroj preganja s polj tudi ostrvi in slikovito idilo žitnih razstavk. Kozolci postajajo veterani gospodarsko premagane preteklosti.

Kot zanimivost naj omenim, da so po vojni neki Srbi od Niša kupovali okoli Šentjerneja vezan kozolec. Pravili so, da bi ga radi razdrli in prepeljali v Srbijo.

Summary

THE ORIGIN OF THE SLOVENE KOZOLEC (HAY-FRAME)

The Slovene kozolec — the hay-frame — in its simplest form consists of horizontal bars placed parallelly one above the other and supported by wooden pillars. On the top of the structure is a small roof which protects the hay or grain sheaves which are put for drying into the interstices between the bars. The structure can be architecturally extended into a kind of barn with usually two sides consisting of hay-frames.

Many surmises have so far been proposed about the Slovene kozolec, whether it is an old type of structure or whether it is a recent invention which makes possible the drying of hay and of grain sheaves. Both suppositions contain contradictions which have never been properly solved. The fact that kozolec can not be found referred to even in the rich mediaeval and early modern

feudal sources up to the second half of the XVIIth century, that until that time it is not mentioned in literature and in the local dictionaries, and that in the German dictionaries the word *kozolec* does not occur under the headings *Harfe* and *Cithara*, seem to justify our suspicion that the Slovene *kozolec* must be a rather recent invention. On the other hand, however, we find that even the simplest type of such a hay-frame costs now half a million dinars, while a larger combined hay-frame which is used by richer farmers may cost even three and a half millions dinars; and so we are faced with the problem to find the reason which could have induced the feudal lord and the economically weak villein to start such a large investment only in the XVIIth century and not earlier. Even the architectural and esthetic perfection of this structure seems to betray a longer period in the development of this kind of agricultural buildings.

J. Stabéj could not find the earliest reference of the word »*koselz*« before 1688 when it first emerges in a text by the author Matija Kastelec. The author of the present study succeeded in discovering three earlier references to this word in the archives of the prebendal feudal estate which was owned at Sentjernej in Lower Carniola (Dolenjska) by the Ljubljana cathedral chapter: in 1672 »*Harpfenstangen*« — bars for *kozolec*; in 1665 »*hortus penes Arpham*«; and in 1659 »*Coslez*«. This so far the oldest reference to *kozolec* occurs in the Latin inventory which was made when the same Matija Kastelec passed over the administration of this estate owned by the cathedral chapter to its new tenant Michael Wurzer. The comparatively rich economic archives of the prebendal estate go back to the year 1559; still *kozolec* can not be found mentioned in the earlier texts. It is certain that the estate did not own a *kozolec* at the beginning of the XVIIth century: for the years 1603 and 1605 two bills have been preserved for the payment of two day-labourers who had stored the reaped grain into haystacks (»*so das getraidt geschöbert*«, »*von zusammen legen der Traidt schöber*«). We can conclude that if in that time even a progressive and rich feudal lord did not have a hay-frame, it is quite certain that there was no villein in that time either who could have owned such a structure in the same area.

Thus during the XVIIth century the following situation seems to have existed in the fertile valley of the Lower Krka River, the classical area of the present-day *kozolec*: at the beginning of the century *kozolec* was not known at all to the grain growers; in the middle of the century it emerges in the documents belonging to the feudal estate of Sentjernej; fifty years later two hay-frames were owned by the neighbouring Pleterje, a residence of the Carthusian monks: a large and a small *kozolec*; yet at the same time we still find in the new land register of Pleterje that it was the right of its villeins to cut poles used for the grainstacks.

This picture of the first emergence and of the slow spreading of *kozolec* and the fact that *kozolec* can be traced nowhere else up to the second half of the XVIIth century seems to confirm our suspicion that *kozolec* had not been known earlier in other parts of Slovenia either. That it was indeed something new in the XVIIth century is indicated by an observation made by Linhart in 1791 when he states, »*the people in Carniola are now used to hang their sheaves of grain into hay-frames*«. Valvasor, too, does not say that the hay-frames are being built, but rather that they have been built, »*hat man ... gemacht*«. The great attention which was paid by Germans and others to the hay-frame as it was described by Janez Ž.V. Popovič shows that in that period *kozolec* had certainly not been known for a long time.

The emergence of *kozolec* is attributed by the author of the present article to the worsening of the European climate in the XVIIth century, to the appearance of the so-called »*minor glaciation period*« which was characterized by larger precipitations and lower temperatures (Dr. H. Degen, *Klimaänderung ... Naturwiss. Rundsch.*, 1955, 9). The author finds the confirmation that the climate had indeed deteriorated in that period in the archives which show the Krka River in the XVIIth century as fit for navigation, a fact

which has certainly not been true now for a very long time. Because of the shorter summers and because of the slower process of ripening the people were not able to leave the first harvest dry in the fields if they wished to have also the second harvest. After the reaping they were obliged to remove the sheaves of grain immediately from the fields. This has led the people to invent a special structure for the drying of the sheaves, and this is our kozolec. The well known Ljubljana fog which in the XVIIIth century covered the town of Ljubljana during three quarters of the year helped even more the rapid spreading of the hay-frame in this area. The density of hay-frames around the town of Ljubljana in the time of Valvasor can therefore not be considered as a proof of the ancient character of this structure, or that in the middle of the XVIIth century kozolec was as widely spread and known in Slovenia as it is nowadays.

We are only now able to understand Valvasor when he states that everywhere in the country they had built hay-frames in order to make possible two harvests. In the neighbourhood of Slovenia people do not know two harvests and so kozolec is not known among them either. It is only in those regions where summers are short so that not even the first harvest can ripen completely and dry in the fields — as this is the case with some cool valleys in Switzerland (Graubünden, Tessin, Valais-Wallis) — that we can again find the hay-frames.

In this way all the problems connected with the spreading of the hay-frame can be solved now: why it is that it is not known in the Slovene part of Styria or in the Upper Styria in spite of the rougher climate of the latter: because in the Upper Styria the peasants do not have the second harvest. The scholars who have so far investigated the distribution of hay-frames and its relation to the climate have never taken into consideration the fact that from the time when the hay-frame is first known to have appeared and down to the present days the climate has undergone considerable changes; and this is the reason why the scholars could not come to any acceptable solution of the problem. The recent gradual disappearance of hay-frames and the reintroduction of the drying of the sheaves of grain in the old stacks, a fact that can now be observed in the Podjuna Valley in Carinthia, can be explained above all as due to the improved climatic conditions, and only in the second line as a result of the increased prices of wood and of the work of carpenters.

The most highly developed kozolec, the so-called »toplar« was introduced by feudal lords who used experienced constructors. It is possible that we can consider Matija Kastelec as one of them: he ordered the inscription »sciens architecturam« to be engraved on his own gravestone and he is known to have built the steeple and the façade of the Franciscan church in Novo mesto. Thus the architectural maturity seen in the hay-frames that were built during the period of feudalism is not a result of a long preliminary development, but rather it is a proof of a considerable ability of their builders. It was only later, when the villeins became economically stronger, that the hay-frames began to spread also in the villages. After the end of the »minor glaciation period« in Europe, i. e., after the XVIIIth century, the hay-frames have still continued to be used, and so they have survived those conditions which have first brought them into life. Recently, however, reasons for their further existence seem to be weakened by the introduction of modern combines.